ПЕДАГОГІКА

Проф. Я. РЄЗНІК
Доктор педагогічних наук

ВИХОВНИЙ МЕТОД А. С. МАКАРЕНКА

Антон Семенович Макаренко — найкращий представник і найяскравіший виразник того періоду в історії радянської педагогіки, який по праву можна назвати героїчним.

Це був початок 20-х років. Ще не відзвучали останні постріли громадянської війни і боротьби проти інтервенції. Країна, виснажена багатьма роками імперіалістичної і громадянської війни, лежала в руїнах.

Школа ледве животіла. Вулиці, майдани і парки міст, залізничні станції і вокзали заповнювали безпритульні, діти й підлітки, що відбилися від нормального людського життя. Але вже прозвучали геніальні слова В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу, які закликали молодь оволодіти всіма культурними багатствами, що їх нагромадило людство, побудувати нову культуру, нову комуністичну мораль.

По всіх кінцях країни, в Москві і в Ленінграді, в Києві і в Одесі, в Харкові і в Полтаві, знайшлися радянські люди — ентузіасти, які присвятили себе цілком справі будівництва нової системи виховання і освіти. Багато було труднощів на їх шляху, блукань і помилок. Але в цих труднощах, блуканнях і помилках народжувалися нові форми й методи виховання, нова радянська педагогіка.

Найвидатнішим з числа цих ентузіастів був Макаренко, який усю силу своєї незламної волі, все напруження розуму, весь вогонь свого палкого серця віддав справі будівництва нової системи комуністичного виховання. Його праця дала прекрасні плоди. Йому судилося розробити виховний метод, що є втіленням принципів марксо-ленінської педагогічної науки, кращих ідей класиків педагогічної думки. Йому судилося оспівати справи і дні людей того часу в прекрасній „Педагогічній поемі", що стала кращим пам'ятником героїчного періоду історії радянської педагогіки.

1. Соціалістичний гуманізм

Основою виховного методу Макаренка є соціалістичний гуманізм. Червоною ниткою через усю його творчість проходить віра в людину, повага до її гідності, любов до неї. Вірі в людину Макаренко вчився у великого пролетарського гуманіста О. М. Горького. Ще в дореволюційні часи, коли він був викладачем залізничної школи, Горький став для нього вчителем життя. Горький вражав його своїм оптимізмом, своїм ставленням до людини, як до найбільшого чуда світу, творця всіх чудес на землі.

В тяжкі роки будівництва колонії для правопорушників, шукань нових шляхів виховання малолітніх злочинців, Макаренко звертається до Горького, перечитує всі його твори. Він зав'язує з Горьким листу-

вання, яке стало одним з найважливіших факторів виховання в колонії ім. Горького. В своїх листах до Макаренка і його вихованців великий пролетарський письменник завжди вчив їх вірі в людину, в її необмежені можливості.

Ідучи за порадою Горького, Макаренко поклав в основу свого методу виховання правопорушників повне ігнорування злочинного минулого своїх вихованців — злодіїв, бандитів, шахраїв і проституток, повне забуття їх минулих злочинів.

Він старався відкривати в цих покалічених життям дітях і підлітках проблиски людської гідності. Він виявляв до них повне довір'я, всебічно переконуючи їх у тому, що чекає від них не поганого, не повторення антигромадських вчинків, а тільки хорошого: прояву найцінніших можливостей, благородних якостей характеру й ума. І ця віра ніколи не обманювала Макаренка. Вона творила чудеса.

Ось колишній безпритульний Карабанов. Макаренко довіряє йому одержати в місті дві тисячі карбованців для колонії. Карабанов привозить гроші й розповідає Макаренкові: „Якби ви знали! Якби ви тільки знали! Я ото скакав і думаю: хоч би бог був на світі. Хоч би бог послав когонебудь, щоб ото лісом хтонебудь накинувся на мене... Нехай би десяток, чи там скільки... я не знаю; я стріляв би, зубами кусав би, рвав, як собака, аж поки вбив би... І знаєте, ледве не плачу. І знаю ж: ви тут сидите і думаєте: чи привезе чи не привезе. Ви ж рискували, правда?"

В цих схвильованих словах Карабанова відбивається ціла гама глибоких і благородних людських почуттів, викликаних виявленим до нього довір'ям. Тут і вдячність, і людське співчуття, і любов, і готовність на подвиг.

Макаренко вірив, що в душі кожної дитини і підлітка таїться, іноді глибоко заховане, почуття людської гідності, почуття честі, бажання бути хорошим, мужнім, заслуговуючим загальної поваги. До цього почуття Макаренко завжди звертався, як до кращого помічника в справі виховання і самовиховання волі й характеру.

Ігор Чернявін, герой повісті Макаренка „Прапори на баштах", відмовився від роботи в столярній майстерні, вважаючи, що ця робота — виготовлення проножок для крісел — досить нудна і зовсім для нього непотрібна. Щоб привернути його до цієї роботи, вихователь Захаров (він же Макаренко) використав між іншим і такий аргумент: „Спробуй виконати норму: зачистити 160 проножок за чотири години. Це велика праця, вона вимагає волі, терпіння, наполегливості, вона вимагає благородства душі. До вечора у тебе болітимуть і руки, і плечі, зате ти зачистив 160 проножок на 120 театральних крісел". Виявляється, що перспектива болю теж може бути іноді позитивним стимулом до роботи, якщо цей біль свідчить про благородство душі й викликає повагу.

Граючи на почуттях честі своїх вихованців, Макаренко не тільки примушує їх підкорятися дисципліні і виконувати свої обов'язки щодо колективу, — цей засіб він з великим успіхом використовує також для того, щоб мобілізувати їх на найважчу боротьбу, на боротьбу з власними хибами.

Маруся Левченко, вихованка колонії ім. Горького, відзначалася нестерпно сварливим характером. Вона вічно була незадоволена собою і всім світом, бурчала і знущалася з себе і з інших. Найбільше від неї терпіла вчителька, яку вона часто лаяла останніми словами. Одного разу вчителька привела її до Макаренка. „Я не можу допустити, — сказала вчителька, — щоб вона ображала мене під час занять. Я теж трудяща людина і мене не можна ображати. Якщо вона ще один раз скаже слово „чорт" або назве ідіоткою, я працювати з нею не буду".

Макаренко подивився втомлено на Марусю і сказав без усякої фальші: „Нічого не вийде. І чорт буде, і дура, і ідіотка. Маруся не поважає людей, і це так скоро не минеться...“

„Я поважаю людей“,— перебила Маруся.

„Ні, ти нікого не поважаєш,— сказав Макаренко.— Але що ж робити? Вона ваша вихованка. Я вважаю так, Катерино Григорівно: ви доросла людина, а Маруся — дівчинка з поганим характером. Давайте не будемо на неї ображатися. Дамо їй право: хай вона називає вас ідіоткою і навіть наволоччю,— адже й таке бувало,— а ви не ображайтеся. Це минеться. Згодні?“

Чорні Марусині очі глянули прямо на Макаренка і заблищали сльозами образи; вона раптом закрила лице хусткою і з плачем вибігла з кімнати.

Глибока образа на Макаренка і бажання довести, що вона зовсім не така погана, допомогли Марусі перебороти свій поганий характер і встановити хороші відносини з своєю вчителькою.

Навіть в разі тяжких провин своїх вихованців Макаренко звертається до того хорошого, що в них є, до їх почуття честі, даючи їм можливість самим усвідомити свою погану поведінку й компенсувати завдану шкоду.

Ігор тяжко провинився. Він обняв і поцілував дівчину проти її волі. Вихователь Захаров викликає його до себе. Між ними відбувається така розмова:

— Я тобі повинен щонебудь говорити чи ти сам усе розумієш?

— Олексію Степановичу, все розумію... Простіть.

Захаров подивився в очі Ігореві, подивився уважно, спокійно, і сказав повільно, трохи суворо:

— Все розумієш? Це добре. Я так і думав, що ти людина з честю. Значить завтра ти зробиш усе, що потрібно?

Ігор відповів тихо:

— Зроблю.

— Як же ти це зробиш?

— Як? Я... не знаю. Я буду говорити, просити, щоб простила... Оксана...

— Так. Ну, шо ж... правильно. До побачення. Можеш іти.

Ігор, легкий від радості, швидко пішов до дверей, але біля дверей спинився.

— Вам потім... доповісти, Олексію Степановичу?

— Ні, навіщо ж... Я і так знаю, що ти це зробиш. Навіщо ж доповідати?

Нелегко було Макаренкові відійти від біографій своїх вихованців, за огидною зовнішністю безпритульного, злодія, шахрая і проститутки побачити людську гідність і благородні людські якості. Але, запалений горьківським оптимізмом, Макаренко проектував ці хороші якості навіть там, де, здавалося б, для цього не було ніяких підстав. І досвід завжди показував правдивість і корисність цих проектувань, утвердивши його в необхідності піднести свою практику до найважливішого педагогічного правила.

„Бачити хороше в людині,— говорить Макаренко,— завжди важко. В живих, буденних рухах людей, тим більш у колективі скількинебудь нездоровому, це хороше бачити майже неможливо, воно надто прикрите дрібною повсякденною боротьбою, воно губиться в поточних конфліктах. Хороше в людині доводиться завжди проектувати і педагог це повинен робити. Він повинен підходити до людини з оптимістичною гіпотезою, нехай навіть і з деяким риском помилитися. І ось цьому вмінню проектувати в людині краще, більш сильне, більш цікаве треба вчитися у Горького“.

Ставлячись з великим довір'ям і повагою до особи своїх вихованців, Макаренко разом з тим вимагав від них такої ж поваги до особи педагогів і товаришів. Він всіма засобами внушав їм цю найважливішу заповідь соціалістичного гуманізму: необхідність з повагою ставитися до особи й гідності інших людей.

Віра в людину сполучалась у Макаренка з глибокою любов'ю до дітей, з зворушливою чуйністю до їх переживань. Макаренко належав до того нового типу педагогів, про яких Горький сказав, що „це люди, які згорають в огні справжньої любові до дітей". Любов до дітей була його стихією, вона заповнювала все його існування, вона стала його звичкою.

Любов до людини, що являє собою основу основ виховного методу Макаренка, нічого спільного не має з пацифістською, слинявою любов'ю до ворогів, яку проповідує церква, вимагаючи непротивлення злу насильством. Справжня любов до людей не виключає, а включає священну ненависть до всіх ворогів людства, до всіх підлих звірячих рис характеру, що їх капіталістичне суспільство прищеплює людям. „Справжній, щирий революціонер радянських соціалістичних республік,— писав Горький,—не може не носити в собі свідомої, активної і героїчної ненависті до підлого ворога свого. Наше право на ненависть до нього досить добре обгрунтоване й виправдане. І так само добре, так само грунтовно виправдана ненависть наша до всіх байдужих, ледарів, пошляків і інших потвор, які ще живуть і мелькають у нашій країні, кидаючи на рятівну для всього світу нашу світлу чудодійну роботу сірі, брудні тіні пошлості, байдужості, дрібного шахрайства, міщанства, корисливості". Таку ненависть до огидних пережитків старого світу, що наклали особливо яскравий відбиток на безпритульних і малолітніх злочинців, носив у собі Макаренко. І ця ненависть час від часу давала яскраві спалахи гніву.

Важкі умови, в яких доводилося працювати Макаренкові, були причиною того, що ці спалахи іноді набували нестримних форм і виливалися в такі дії, які педагогічно виправдати ніяк не можна. Але людяність і щирість цих спалахів гніву завжди вражали правопорушників, будили в них людські почуття і сприяли їх найскоршому виправленню.

Любов до дітей ніколи не переходила у Макаренка в розчуленість, прагнення завжди давати їм тільки приємне, потурати всяким їх бажанням.

У Горького він навчився бачити позитивні якості людини, але ніколи не розчулюватися перед ними, ніколи не знижувати своєї вимоги до людини й ніколи не спинятися перед найсуворішим засудженням. І це ставлення до людини, до дітей, до вихованців зміцнив у ньому досвід його роботи з правопорушниками. Саме любов і глибокий жаль до покалічених бездоглядним життям дітей примушували його ставитися до них з строгістю, а іноді навіть з певною суворістю: „Я протягом десяти років, — говорить він, — повинен був бачити не тільки потворне горе викинутих в канаву дітей, але й потворні зломи у цих дітей. Обмежитися співчуттям і жалем до них я не мав права. Я зрозумів давно, що для їх врятування я повинен бути з ними непохитно вимогливим, суворим і твердим".

Сполучення глибокої любові до людини з пристрасною ненавистю до огидних пережитків минулого, що збереглися в ній, поважання особи дітей і чуйності до них з суворою вимогливістю і з суворим засудженням їх хиб — така найважливіша вимога педагогіки соціалістичного гуманізму, талановито здійснена в педагогічній творчості Макаренка і художньо зображена ним у його „Педагогічній поемі", одній з кращих книг радянської літератури і радянської педагогіки.

2. Колективізм

Соціалістичний гуманізм нерозривно зв'язаний з колективізмом. Цінність людської особи повністю розкривається тільки в умовах колективного життя. Вільний розвиток особи неможливий поза колективом. „Тільки в колективі, — говорить Маркс, — одержує індивід засоби, які дають йому можливість всебічного розвитку своїх задатків, і, отже, тільки в колективі можлива особиста свобода"[1]. Це положення Маркса прекрасно засвоїв Макаренко. Його педагогіка — це педагогіка колективного виховання, виховання через колектив і для колективу. Виклад цієї педагогіки становить зміст усіх його праць. „Педагогічна поема" — це історія виникнення і розвитку міцного виховного колективу колонії ім. Горького. „Прапори на баштах" — це оповідання про те, як колектив, що вже склався і добре організований, асимілює і перевиховує покалічених життям індивідів, які потрапляють до нього. „Книга для батьків" — це спроба по-новому трактувати питання сімейного виховання, висвітлити всі питання в зв'язку з вивченням структури радянської сім'ї як колективу.

Величезне значення колективного життя, як фактора морального виховання, вперше усвідомив і випробував на практиці великий педагог, основоположник соціального виховання, Генріх Песталоцці. В швейцарському місті Станці він поставив близько 140 років тому свій знаменитий дослід, що викликав здивовання і захоплення всього світу. 80 безпритульних дітей, обірваних і брудних, худих як скелети, з вискаленими зубами і тваринним страхом в очах, пригнічених, здичавілих, брехливих, недовірливих, з звичками жебрацтва і всякого лукавства, Песталоцці зібрав у своєму виховному закладі і за короткий час їх перевиховав, прищепивши їм дух людяності і культурні навички.

Як же вдалося йому зробити це чудо? Відповідь на це запитання дає сам Песталоцці в своєму творі „Лист про перебування в Станці". „Моя перша і найістотніша мета, — розповідає він, — полягала в тому, щоб з допомогою свідомості спільного життя, яка тількищо з'явилася в дітях, і з допомогою розвитку їх сил, який тількищо почався, зробити їх братами, згуртувати весь дім, як ніби це була просто одна величезна сім'я, і вже на фундаменті таких відносин і настрою, що випливав з них, оживити в дітях почуття справедливості й моральності"[2].

Песталоцці інтуїтивно зрозумів величезне значення колективу, але він не міг дати теорію виховання через колектив, він не міг розв'язати цілого ряду філософських і методичних питань: про суть тієї самої свідомості спільного життя, завдяки якій вихованці згуртовуються в єдину сім'ю, про умови виникнення цієї свідомості, про взаємовідносини між індивідом і колективом, про роль педагога в справі збудження і розвитку колективної свідомості, в справі згуртування колективу в єдину сім'ю.

Теорію колективного виховання може розробити тільки радянська педагогіка, базуючись на великому вченні Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна.

Прекрасний досвід і теоретичне узагальнення Макаренка є найважливішим вкладом у розв'язання цього завдання радянською педагогічною наукою.

Основна ідея, що її доводить педагогічним досвідом Макаренко і розвиває в усіх своїх творах, полягає в тому, що не може бути здорового дитячого колективу без певного життєвого змісту. Колектив тільки тоді розвивається нормально й тільки тоді виконує роль виховного

---

[1] Маркс и Энгельс, Соч., т. IV, стр. 65.
[2] Г. Песталоцци, Избранные педагогические сочинения, т. III, стр. 14.

фактора, коли виростає з природного, багатого, різноманітного й напруженого громадського життя. Потреби, що висуваються таким громадським життям, необхідність задоволення цих потреб, колективні напруження, які для цього робляться, поділ праці, який для цього проводиться, відповідальність за виконувану роботу, спільна оцінка цієї роботи, громадська думка, що виникає при цьому,— все це становить зміст, який оживляє колектив, надає йому його сили і значення.

Макаренко так визначає колектив: „це — соціальний живий організм, який тому й організм, що він має органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність, і якщо нічого цього нема, то нема й колективу, а є просто натовп або зборище“ [1].

Зміст нормальної життєдіяльності колективу становить насамперед праця. В „Педагогічній поемі“ Макаренко розповідає, як в праці народився і зміцнів колектив колонії ім. Горького. Саме в праці виховувалась у безпритульних свідомість спільного життя, правильне ставлення до інших людей, до товаришів і вихователів.

Через багато років після початку свого педагогічного досліду Макаренко так визначив вплив праці на розвиток колективістичної моральності: „Людина, яка на кожному кроці старається від роботи відкрутитися, яка спокійно дивиться, як інші працюють, користується плодами їх праці, — така людина є сама неморальна людина в радянському суспільстві. І, навпаки, спільне трудове зусилля, робота в колективі, трудова допомога людей і постійна їх взаємна трудова залежність тільки й можуть створити правильне ставлення людини одна до одної. Це правильне ставлення полягає не тільки в тому, що кожна людина віддає свої сили суспільству, але і в тому, що вона і від інших вимагає того самого, що вона не хоче поряд з собою терпіти життя дармоїда“ [2].

На численних конкретних прикладах Макаренко показує, як у процесі колективної праці зріє у вихованців свідомість взаємної трудової залежності, почуття обов'язку і відповідальності перед колективом, почуття ненависті до тих, хто уникає спільної праці.

Поряд з працею найважливішим моментом колективного життя в колонії з самого початку її існування була участь у громадському житті країни.

З перших днів життя колонії Макаренко залучав своїх вихованців до активної боротьби проти пережитків старого капіталістичного суспільства. Участь у цій боротьбі стала кращим засобом згуртування колективу і виховання його членів. Активна участь у боротьбі проти старого світу, як засіб виховання, як засіб переборення пережитків минулого в свідомості, є одним з найважливіших принципів радянської педагогіки. Цей принцип має в своїй основі вчення Маркса про зміну і самозміну людини в процесі революційної зміни обставин, геніально викладене ним у тезах про Фейєрбаха. Дія цього принципу наочно показана Енгельсом у „Становищі робітничого класу в Англії“. Застосування цього принципу у вихованні молоді вимагав Ленін у виступі на III з'їзді комсомолу. Як треба вчитись комунізму? — запитує Ленін. І відповідає: „тільки зв'язуючи кожний крок діяльності в школі, кожний крок виховання, освіти і навчання нерозривно з боротьбою всіх трудящих проти експлуататорів“ [3].

В перші ж дні життя колонії, коли там було тільки шість вихованців, які не відучилися ще від свого старого промислу — злодійства, Мака-

---

[1] А. С. Макаренко, Некоторые педагогические выводы из моего опыта („Учительская газета“ від 15/XII 1940 р.).

[2] А. С. Макаренко, Воспитание в труде („Учительская газета“, № 121 від 15/IX 1940 р.).

[3] Ленін, Твори, т. XXV, стор. 358.

ренко з їх допомогою організує боротьбу проти розкрадання державного лісу, проти рубання лісу куркулями.

Макаренко наочно показує, як участь у цій боротьбі сприяла вихованню і перевихованню колоністів, організації з них єдиного згуртованого колективу.

„Не стільки моральні переконання і гнів, — говорить Макаренко, — скільки ось ця цікава і справжня ділова боротьба дала перші ростки хорошого колективного тону“ [1].

Серед вихованців Макаренка було немало любителів самогону. Треба було за всяку ціну покінчити з пияцтвом у колонії. Макаренко прекрасно розумів, що в боротьбі з пияцтвом треба бити не по колоністах, а по куркульському оточенню, по самогонщиках, яких було дуже багато в сусідньому хуторі. Замість того, щоб звернутися по допомогу до міліції, Макаренко бере на себе і на своїх колоністів увесь тягар цієї боротьби.

Одна з його співробітниць звертається до нього з докірливими словами:

— Хлопці говорять, що підете самогон трусити. Ну, навіщо це вам здалося? Що це, педагогічна робота? Ну, на що це схоже?

— Ось це є педагогічна робота! — відповідає Макаренко.

І справді, активна боротьба проти самогону й інших пережитків минулого стала найважливішим знаряддям у справі виховання і перевиховання молодих правопорушників, у справі згуртування їх у міцний колектив.

Прості форми громадської праці і громадської діяльності (праця по самообслугованню, окремі моменти громадсько-політичного характеру), які виявилися такими плодотворними у виховному відношенні на початку життя колонії, не могли надовго заповнити весь зміст колективного життя. Вони розвивалися, ускладнялися і ставали дедалі більш і більш різноманітними: від задоволення елементарних потреб — до завоювання залізного бака, до перших спроб упорядкувати своє господарство; від організації примітивної сільськогосподарської колонії на березі Коломака — до зразкової ферми в Куряжі; від невеликих кустарних майстерень — до оснащеної сучасною технікою фабрики; від окремих виступів громадсько-політичного характеру — до створення сильної комсомольської організації, яка проводить велику політичну роботу серед навколишнього населення.

Це постійне ускладнення і збагачення змісту життя колонії було найнеобхіднішою передумовою нормального існування і розвитку колективу. Уважно спостерігаючи життя колонії, Макаренко сформулював дуже важливе узагальнення, що має велике значення для педагогіки колективу: в житті колективу не може бути допущена зупинка. „Вільний робочий колектив, — пише він, — не може стояти на місці... Форми буття вільного людського колективу — рух вперед, форма смерті — зупинка“ [2].

Перед колективом завжди повинна стояти яканебудь значна мета, яка стимулює напружену діяльність окремих його членів, об'єднує цю діяльність і перетворює її в колективне зусилля. Якщо такої мети нема, тоді настає застій, знижується колективний тон, починає панувати байдуже ставлення до колективного життя. Окремі члени колективу заглиблюються в своє відірване від колективу особисте життя. На цьому фоні розвиваються антигромадські настрої, що знаходять своє вираження в різних сутичках, проявах заздрощів, плітках, бійках і т. ін., які можуть привести до повного розвалу колективу.

---

[1] Макаренко, Педагогическая поэма, стр. 40.
[2] Там же, стор. 367.

Ось чому Макаренко вважає, що керівник колективу завжди повинен ставити перед ним захоплюючу мету.

Ця мета повинна обіцяти колективу і його учасникам будьяку радість. Вона повинна дедалі більш і більш ускладнятися, стимулюючи розвиток діяльності вихованців, їх колективістичних навичок і почуттів. Такий метод колективного виховання шляхом систематичного ускладнення мети і завдань колективної діяльності Макаренко називає „організацією системи колективної перспективи".

„Людина не може жити на світі, — говорить Макаренко, — якщо в неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрішня радість". Все залежить від того, якою буде ця радість, яким буде цей стимул, що примушує людину жити й діяти. Іноді це — радість егоістична, нічим не зв'язана з інтересами всього колективу і навіть суперечлива їм; іноді це — радість, що випливає з злиття інтересів особи з інтересами всього колективу.

Колективне виховання полягає в тому, щоб підставити замість стимулів індивідуалістичного характеру стимули суспільні, щоб перспективи особистого життя зливати з перспективами всього колективу. „Виховати людину, — говорить Макаренко, — значить виховати у неї перспективні шляхи, по яких розміщується її завтрішня радість. Можна написати цілу методику цієї важливої роботи. Вона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовій підстановці більш цінних. Починати можна і з хорошого обіду, і з походу до цирку, і з очищення ставка, але треба завжди збуджувати до життя і поступово розширяти перспективи цілого колективу, доводити їх до перспектив усього Союзу"[1].

Макаренко дає багато прикладів застосування цієї методики. Ось один з них. Вихованці нової колонії в Куряжі не знали, хто такий Горький. Макаренко улаштував вечір, присвячений Горькому, і цей вечір став переламним у ставленні куряжан до праці. Докладна розповідь про життя і творчість Горького, читання уривків з „Дитинства" і показ його листів справили величезне враження на куряжан. Вони не уявляли собі, що в світі можливе таке життя. Вони були вражені перспективою, яка відкрилася перед ними. „На другий день, — розповідає Макаренко, — я їх не впізнав. Відсапуючись, крекчучи, крутячи головами, вони чесно, хоч і з великими труднощами, пересилювали споконвічні людські лінощі. Вони побачили перед собою найрадіснішу перспективу: цінність людської особи"[2].

Свідомість перспективи, уявлення про наступну радість, зв'язану з досягненням наміченої мети, мобілізує волю колективу, примушує його підтягнутися, здійснити необхідні організаційні заходи, зробити необхідні трудові зусилля. В прагненні до досягнення поставленої мети колектив переборює свою слабість, недисциплінованість, роз'єднаність, нездатність до напруженої праці. Виробляються певні організаційні форми, певні типи поведінки, певні оцінки й відносини. Ці форми, оцінки й типи діяльності закріплюються, переходять у звичку, стають традицією, яка впливає на окремих членів колективу поза їх свідомістю. Таким чином створюється певний стиль життя і діяльності, що є найважливішим фактором колективного виховання. Хороший стиль, що встановився, вимагає постійного піклування з боку вихователя. „Стиль, — говорить Макаренко, — найніжніша штука, яка швидко псується. За ним треба доглядати, щодня стежити, він вимагає такого ж причепливого піклування, як квітник. Стиль створюється дуже повільно, бо він немислимий без нагромадження традицій, тобто положень і звичок,

---

1 Макаренко, Педагогическая поэма, стр. 553.
2 Там же, стор. 554.

що сприймаються вже не чистою свідомістю, а свідомою повагою до досвіду старших поколінь, великого авторитету цілого колективу, який живе в часі. Невдача багатьох дитячих закладів була тому, що в них не виробився стиль і не склалися звички і традиції".

Найбільш яскравим вираженням стилю колективу є його організаційна структура. Проблема організаційної структури колективу є однією з найважливіших і найважчих проблем педагогіки колективу. В практиці дитячих закладів мали місце дві типові помилки в розв'язанні цієї проблеми. В деяких дитячих закладах проблема організації недооцінювалась, їй не приділяли належної уваги. В цих закладах не створювалися ніякі стійкі організаційні форми, вихованці являли собою аморфну масу, а тому і не міг тут викристалізуватись стійкий виховуючий колектив. В інших закладах організаційним питанням приділялося надто багато уваги на шкоду питанням трудового змісту колективного життя. Організація в цих закладах перетворювалася в якийсь фетиш, в самоціль.

Макаренко зумів уникнути цих двох крайностей. Організація, чітко продумана в усіх її деталях, виросла з практичних потреб колективного життя і сама перетворилася в органічну частину цього життя. В першому періоді педагогічної роботи Макаренка організація його колективу будувалася за принципом постійних і зведених загонів. Постійні загони містили ідею розподілу вихованців за різними видами постійної роботи в майстернях. Зведені загони створювалися з членів різних постійних загонів для виконання випадкових завдань або роботи тимчасового характеру. Постійні загони відзначалися незмінним складом і мали своє постійне певне місце в системі майстерень, в спальні і в їдальні. Зведені загони створювалися для певного короткого завдання і розпадалися, як тільки завдання виконувалося.

На чолі загонів, постійних і зведених, стояли командири загонів, які цілком відповідали за організацію роботи свого загону, за дисципліну, за виробіток і за якість. Командири зведених загонів призначалися тільки на час, необхідний для виконання певного завдання. Після цього вони переходили в нові зведені загони, звичайно вже як рядові члени. Через навантаження командира зведеного загону проходили майже всі вихованці. Це було для них школою організаційного мистецтва.

Завдяки цьому в колективі завжди були резерви для зміни активістів, які йшли з колективу, ядро колективу швидко оновлялося і забезпечувало наступність у його житті і праці.

Командири постійних загонів утворили раду командирів, яка являла собою вищий орган самоуправління колонії і користувалася величезним авторитетом серед вихованців. Командири, члени ради, не мали ніяких привілеїв, ніколи не одержували нічого додаткового й не звільнялися від роботи. Вони майже ніколи не призначалися командирами зведених загонів, і, працюючи в цих загонах, повинні були, як рядові члени, безсуперечно коритися тимчасовому командирові зведеного загону, часто членові свого власного постійного загону, який в інший час і в іншому місці роботи повинен був безвідмовно їм же коритися.

Далі з'явився інститут чергових командирів по колонії. Черговий командир призначався на один день і в цей день у його руках концентрувалася вся повнота влади і відповідальність по колонії.

Така система постійних і зведених загонів з тимчасовими і постійними командирами, з радою командирів і черговими командирами на чолі робила життя колективу напруженим і повним інтересу. Вона уберігала колектив від косності й застою, бо сприяла безперервному руху, чергуванню виконавчих і організаційних функцій, вправ у командуванні і в підляганні. В цій організаційній системі, що поступово розвинулася з потреб колективного життя, які ускладнялися, Макаренко надає

особливо великого значення винайденню зведених загонів. „Тільки воно,— говорить він,— дало змогу нашим загонам злитися в справжній єдиний колектив, у якому була робоча і організаційна диференціація, демократія загальних зборів, наказ і підлягання товариша товаришеві, але в якому не утворилася аристократія — командна каста“.

Вся ця система взаємного керівництва і підлягання, повноважень і відповідальності стала можливою тільки завдяки тому, що Макаренко довіряв колективу і надавав йому можливості для виявлення широкої ініціативи й самодіяльності. Це — найважливіша передумова нормального існування і розвитку колективу.

Характерним для виховного методу Макаренка є надання широкого самоуправління вихованцям тих закладів, де він працював. Це й було одним з найважливіших пунктів розходження між Макаренком і його противниками, бездарними педагогами, які випадково опинилися в перші роки революції на педагогічному Олімпі і вважали себе законодавцями радянської педагогічної науки.

Ці люди ніяк не могли зрозуміти, як це можна доручати вихованцям серйозні завдання, як можна довіряти їх ініціативі й почуттю відповідальності. Макаренко розповідає в „Педагогічній поемі“, як один з них, „дуже акуратний чоловічок, в окулярах, в піджаку, в штанях, людина мисляча й доброчесна“, причепився до нього з запитанням, чому столи в їдальні розподіляє черговий з вихованців, а не педагог.

„Серйозно, товаришу, ви, можливо, просто жартуєте,— я прошу вас серйозно зо мною говорити. Як це так: черговий хлопчик розподіляє їдальню, а ви спокійно тут стоїте. Ви впевнені, що він все зробить правильно? Нікого не скривдить? Нарешті... він може просто помилитися“.

Ніякі роз'яснення Макаренка не могли переконати його противників у тому, що саме відповідальність завдання, необхідність уважно ставитися до роботи, щоб не помилитися, щоб нікого не скривдити, серйозність і безпосередність наслідків в разі неуважного ставлення до справи,— саме це і є найважливішою передумовою успіхів у вихованні колективізму. Головним „педагогічним пороком“ Макаренко вважає переконання, що діти є тільки об'єкт виховання. „Ні,— говорить він,— діти — це живі життя і життя прекрасні, і тому треба ставитися до них, як до товаришів і громадян, треба бачити й поважати їх права й обов'язки, право на радість і обов'язок відповідальності“. Цей принцип поваги до прав і обов'язків дітей і лежав в основі ставлення Макаренка до колективу. Завдяки йому й була забезпечена життєдіяльність колективу і його виховна сила.

Надаючи колективу широке самоуправління, Макаренко аж ніяк не самоусувався від керівництва ним. Відкидаючи погляд на дитину, як на пасивний об'єкт виховання, Макаренко виступає також проти другої крайності, проти вигадок теоретиків природного виховання про саморозвиток особи дитини, про те, що дорослі не повинні втручатися в розвиток дітей, що вони не повинні перешкоджати природі. Аналізуючи сумні наслідки такого невтручання, Макаренко відзначив, що „насправді в умовах чистої природи виростало тільки те, що природно могло вирости, тобто звичайний польовий бур'ян“.

Макаренко вимагав активного керівництва колективом з боку педагога. Його практика дає зразок правильного сполучення систематичного керівництва колективом з наданням йому можливості прояву широкої діяльності, самостійності й ініціативи.

Життя в колективі не завжди розвивається гладко і мирно. Трапляються конфлікти і тертя між окремими членами колективу, між окремими індивідами і всім колективом у цілому. В цих конфліктах колектив іноді почуває себе слабим, безпомічним. Таке почуття веде

до ослаблення, а іноді й до розвалу колективу. В усіх подібних випадках Макаренко втручався і застосовував різні засоби, щоб припинити вчасно дію відцентрових сил. Він проводив агітаційно-освітню роботу, захоплював колектив якоюнебудь новою значною перспективою, суворо завантажував його роботою, впливав на окремих дітей. Іноді він удавався до крайніх заходів: робив ампутацію окремих негідних членів, виключав і виганяв з колонії тих членів, які були носіями зла й не піддавалися виправленню.

Особливо велику цінність являють собою виховні бесіди Макаренка, які мали на меті збудити в окремих вихованців колективістичну свідомість і колективістичні почуття.

Ось, наприклад, бесіда з вихованцем, який не вмів поважати колективні інтереси, ловив рибу не для колективу, а для свого особистого вжитку. Цей вихованець, що ставився з любов'ю і повагою до Макаренка, приніс йому одного разу з свого вилову тарілку жареної риби:

— Це вам риба.

— Бачу, тільки я не візьму.

— Чому?

— Тому, що неправильно. Рибу треба давати всім колоністам.

— З якої речі? Я добув ятері, я ловлю, мокну на річці, а давати всім?

— Ну й забирай свою рибу: я нічого не добував і не мок.

— Так це ми вам в подарунок!

— Ні, я не згодний, мені все це не подобається. І неправильно.

— В чому ж тут неправильність?

— А в тому: ятерів адже ти не купив. Ятері подаровані. А сковородки чиї? Твої? Спільні. А олію соняшникову ви випрошуєте у куховарки. Чия олія? Спільна. А дрова, а піч, а відра? Ну, що ти скажеш? А найголовніше — не по-товариському. Мало чого — твої ятері. А ти для товаришів зроби. Ловити всі можуть.

— Ну, добре. Хай буде так. А рибу ви все таки візьміть.

Макаренко рибу взяв. Але його слова зробили свій вплив. Відтоді рибна ловля стала нарядною роботою по черзі, і продукція здавалася на кухню.

Керівництво колективом полягало, нарешті, в тому, щоб дати правильне спрямування його прагненням, його бажанням і пристрастям.

В колонії ім. Горького були нерідкі випадки побиття окремих вихованців, які чимнебудь провинилися перед колективом. Треба було справедливу ненависть колективу до дармоїдів, злодюжок і насильників спрямовувати по культурному руслу. Стихійний прояв волі і почуттів колективу треба було замінити організованими діями в формі певних постанов органів самоуправління, треба було, нарешті, керувати й цими органами.

Надаючи їм право приймати рішення по найважливіших питаннях життя колективу, Макаренко не допускав їх проведення в життя до своєї апробації. Таким чином здійснювалося повсякденне керівництво колективом, оберігання його від усяких небезпек і всебічне зміцнення його авторитету в очах усіх вихованців.

Було б неправильно сліпо перенести в початкову й середню школу техніку колективного виховання, описану Макаренком у „Педагогічній поемі" і в „Прапорах на баштах". Умови роботи в школі дуже відрізняються від умов роботи в тих закладах, де Макаренко ставив свій педагогічний дослід. Відмінність ця полягає ось у чому:

1. Вихованці Макаренка були малолітніми правопорушниками, а вихованці школи — нормальні діти.

2. Заклади Макаренка були інтернатного характеру, а школа — відкритий виховний заклад.

3. Макаренко проводив свій дослід переважно до історичної постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 року про школу, коли питанням вивчення основ наук приділялося мало уваги. А тому в його педагогічному досвіді (принаймні так, як цей досвід відбивається в літературних працях) навчальна робота відігравала недостатню роль.

Так само неправильно було б ігнорувати на цій підставі досвід Макаренка, відмовитися від використання його в умовах шкільної роботи.

Основні принципи побудови колективу і керівництва ним, встановлені Макаренком і так блискуче перевірені ним у роботі з малолітніми правопорушниками, не втрачають свого значення і своєї цінності і в умовах виховання в школі і в сім'ї. Їх треба тільки по-іншому здійснювати. Резюмуємо ці принципи:

1. Без колективного досвіду не може бути виховання повноцінної особи, не може бути виховання комуністичної моралі.

2. Не всяке спільне життя являє собою колективне життя, що забезпечує колективний досвід.

3. Колективне життя визначається спільністю мети, напруженням колективних зусиль для її досягнення, поділом праці, повноваженнями, наданими окремим членам від імені всього колективу, відповідальністю перед колективом, колективною оцінкою дій окремих членів.

4. Найважливішим змістом колективного життя є праця, громадськокорисна діяльність.

5. Життя колективу має бути напруженим і захоплюючим, воно повинно постійно наповнюватися новим змістом, перед ним мають відкриватися все нові перспективи, щоб не було застою, бо застій означає смерть для колективу.

6. Важливим елементом колективного життя і необхідною умовою нормального функціонування колективу є його організація. Організаційна структура повинна сприяти напруженості життя колективу, заповненню його цікавим змістом, постійній зміни функцій, розвитку здібностей командувати і коритися, вихованню відповідальності перед колективом.

7. Для нормального існування і розвитку колективу йому має бути надана можливість прояву ініціативи й самодіяльності. Треба надавати йому певні права і покладати на нього певні обов'язки.

8. Необхідне систематичне керівництво колективом з боку педагога, яке полягає в оберіганні його від руїнницьких відцентрових сил і в спрямуванні його життєдіяльності по правильному руслу.

Всі ці принципи можуть бути здійснені в школі, в кращих школах вони й тепер здійснюються. Завдання полягає в тому, щоб на основі урахування цього кращого досвіду розробити техніку побудови колективу і керівництва ним в умовах шкільної роботи, таку ж продуману в усіх деталях, як прекрасно розроблена Макаренком техніка керівництва колективом в умовах колонії для малолітніх правопорушників.

3. Режим і дисципліна

Важливим елементом виховного методу Макаренка є режим. Макаренко визнавав недостатнім самий лише вплив на свідомість, на розум вихованців для вироблення певних форм поведінки, для спрямування їх зусиль по певному руслу. Великого значення в цій справі надає він також звичці, привчанню до певної поведінки шляхом вправляння в ній. „Взагалі треба прагнути до того,— говорить Макаренко,— щоб у дітей якнайміцніше складалися хороші звички, а для цієї мети найважливішим є постійне вправляння в правильному вчинку". Вправляння ж у правильному вчинку дає життя в колективі при умові, якщо це життя нормується певним режимом.

Що ж таке режим? Режим — це сукупність твердо встановлених правил і норм, які регулюють поведінку вихованців, визначають поря-

док їх життя в колективі. Режим у системі Макаренка був справжньою школою вироблення характеру; ця школа безперервно вправляла дітей у правильній поведінці і привчала їх підкоряти свої випадкові бажання і капризи вимогам колективного життя.

В проведенні режиму Макаренко ставив перед собою свідому мету: загартовувати волю і характер дітей, привчати їх спокійно зносити нестатки й неприємності. Щодо цього Макаренко продовжує традицію кращих педагогів минулого. Відомо, якого величезного значення надавав Джон Локк фізичному і моральному загартовуванню дітей. Так само енергійно виступав на захист цього принципу Руссо: „Думають тільки,— говорив він,— про збереження своєї дитини, цього не досить: треба навчити її оберігати себе, ставши людиною, зносити удари долі, нехтувати достатком і злиднями, жити, якщо буде потрібно, серед ісландської криги або на гарячих скелях Мальти“ [1].

Цей заповіт Руссо Макаренко поклав в основу організації режиму для своїх вихованців. Наведемо приклад:

Вихованці Макаренка повертаються з міста, з першотравневої демонстрації, в колонію. Треба пройти пішки досить великий шлях, кілометрів десять. Тим часом починається велика злива. Макаренко спиняє колону і говорить своїм вихованцям: „Барабани намокли, давайте пісню. Звертаю вашу увагу, деякі ряди погано рівняються, ідуть не в ногу, крім того, голову треба тримати вище“. Захоплені прикладом свого вихователя, колоністи підтягуються і бадьоро крокують під зливою, зберігаючи стрункість рядів. „В колонію увійшли з гордо піднесеною головою на дуже швидкому марші“.

Так привчав Макаренко своїх вихованців не розпускатися, не занепадати духом, не скиглити. Найбільше він ненавидів і суворо припиняв усякі прояви розніженості, розслабленості і хникання.

Відмінною рисою всякого правильного режиму Макаренко вважає визначеність, точність і сувору витриманість. „Правильний режим, — говорить він,— повинен відрізнятися визначеністю, точністю і не допускати винятків, крім таких випадків, коли винятки дійсно необхідні і викликаються важливими обставинами“ [2]. Тільки такий режим може вправляти дітей у певних вчинках, виробляти у них певні звички, загартовувати їх волю і характер. Саме цими властивостями відзначався режим у педагогічній системі Макаренка.

„Обов'язки кожного колоніста,— розповідає Макаренко,— визначалися у вимогливих і нелегких виразах, але всі вони були строго зазначені в нашій конституції, і в колонії майже не залишалося місця ні для якої сваволі, ні для яких припадків самодурства“.

Макаренко стежив за суворим виконанням режиму, він не допускав ніяких порушень правил, ніяких відступів від встановлених норм. Він вимагав обов'язкового виконання своїх розпоряджень і розпоряджень органів самоуправління та їх представників. Справедливо вважаючи, що досвід непослуху є найнебезпечнішим ворогом режиму, він всіма засобами боровся проти нагромадження такого досвіду. Вихованці Макаренка дуже швидко звикали до цієї визначеності і навіть не уявляли собі можливості порушення режиму.

Свідомість непохитності режиму і розпоряджень керівних органів та їх представників, що глибоко вкоренилася і перетворилася в звичку, була кращою підпорою режиму й уберігала колектив від сутичок і конфліктів, які розслаблюють його.

Наведемо один епізод, який характеризує цю особливість у системі Макаренка. Макаренко з групою вихованців колонії ім. Горького і пред-

---

[1] Ж.-Ж. Руссо, Эмиль, стр. 17.
[2] Макаренко, Дисциплина („Учительская газета“ від 20/IX 1940 р.).

ставниками Наркомосу приїжджає в Куряжську колонію, яка розклалася. Один з куряжан розповідає:

— Вночі комору всю розібрали. Замки поламали і взяли все. Завідувач хотів стріляти...

— Ну?

— Нічого... не стріляв. Він говорить: буду стріляти! А хлопці сказали: стріляй! Ну, а він не стріляв, а тільки послав за міліцією.

Представник Наркомосу Юр'єв раптом звернувся до Макаренка:

— Скажіть, Антоне Семеновичу, якби ви сказали: „Буду стріляти", а вам би відповіли: „Стріляй", що ви зробили б?

— Зрозуміло, стріляв би.

Джурчінська (друга представниця Наркомосу) сердиться:

— І навіщо ви на себе наговорюєте, Антоне Семеновичу!

Маліков (вихованець Макаренка) ляснув у долоні:

— І наші хлопці так говорять!

Любов Савелівна обурено оглянула брудне личко Малікова. Юр'єв надув губи:

— Це він тільки говорить так. Не стріляв би!

Волохов (теж вихованець Макаренка) обурився:

— Як це: не стріляв би? Антон Семенович обов'язково стріляв би. І правильно! І як же інакше? Раз сказав...

— Заспокойтесь, Любов Савелівно, — сказав Макаренко, — в даному разі помилка була зроблена тоді, коли було сказано: буду стріляти. Таких речей, розумієте, не можна говорити. А коли вже сказали, так і стріляйте, хоч би останню кулю довелося всадити у власну дурну голову"[1].

Цих слів Макаренка, звичайно, не можна розуміти буквально. Є такі безглузді розпорядження, які найкраще якомога швидше скасувати, але таких розпоряджень не повинно бути в педагогічному процесі, бо вони мають своїм неминучим наслідком порушення режиму і підрив авторитету вихователя.

Режим органічно зв'язаний з дисципліною. Якщо режим означає певний порядок життя, то під дисципліною слід розуміти підлягання цьому порядку. Звичайно дисципліну розглядають як засіб підтримання режиму, розуміючи під дисципліною систему дисциплінарних заходів.

Макаренко правильно відзначає, що така постановка питання невірна. „Дисципліна створюється не окремими будьякими „дисциплінарними" заходами, а всією системою виховання, всією обстановкою життя, всіма впливами, що їх зазнають діти. В такому розумінні дисципліна є не причина, не метод, не спосіб правильного виховання, а результат його"[2]. Режим же є тільки засіб, тільки спосіб виховання.

Дуже цінним є уточнення відмінності між дисципліною в радянській педагогіці і дисципліною в буржуазній педагогіці, що його дає Макаренко. Він різко виступає проти неправильного, дрібнобуржуазного змісту, що його деякі педагоги вкладали в поняття „свідома дисципліна". „Були розмови і про дисципліну, — говорить він. — Базою теорії в цьому питанні були два слова, які часто зустрічаються у Леніна: „свідома дисципліна". Для всякої розсудливої людини в цих словах міститься проста, зрозуміла і практично необхідна думка: дисципліна повинна супроводитися розумінням її необхідності, корисності, обов'язковості, її класового значення. В педагогічній теорії це виходило інакше: дисципліна повинна виростати не з соціального досвіду, не з практичної товариської колективної дії, а з чистої свідомості, з голої інтелектуальної переконаності, з пари душі, з ідей. Потім теоретики пішли далі й вирішили, що „свідома дисципліна" нікуди не годиться, якщо вона

[1] Макаренко, Педагогическая поэма, ч. III, видання I, стор. 31.
[2] Макаренко, Дисциплина („Учительская газета" від 20/IX 1940 р.).

виникає в наслідок впливу старших. Це вже не дисципліна по-справжньому свідома, а натаскування і, по суті, насильство над парою душі. Потрібна не свідома дисципліна, а „самодисципліна“ [1].

Отже, суть свідомої дисципліни полягає не в тому, що вона виникає з чистої свідомості, а в тому, що вона аж ніяк не може бути зведена до сліпого послуху, вона повинна включати розуміння необхідності підкорятися певним нормам, певному порядку життя, вмінню свідомо визначити свою поведінку у відповідності з добре усвідомленими інтересами колективу. „В радянському суспільстві дисциплінованою людиною ми маємо право назвати тільки таку, яка завжди, при всяких умовах, зуміє вибрати правильну поведінку, найбільш корисну для суспільства, і знайде в собі твердість продовжувати таку поведінку до кінця, не зважаючи на які б там не було труднощі й неприємності“ [2].

Підкреслюючи, що дисципліна не може бути створена окремими дисциплінарними заходами, Макаренко разом з тим виступає проти тих педагогів, які зовсім заперечують правомірність застосування дисциплінарних заходів, які, зітхаючи за хорошою дисципліною, найбільше бояться процесу дисциплінування. Досвід Макаренка дає прекрасно розроблену систему дисциплінування.

В цій системі правильно сполучаються засоби зацікавлення, переконання з різноманітними засобами примусу, заохочення і покарання.

Деякі педагоги вважають Макаренка ідеологом голого примусу, апологетом покарань, як основного засобу виховання. Невдатники-вчителі, які не вміють прищеплювати своїм учням інтерес до навчальної роботи, підносять свою слабість до доброчесності. Вони доводять, що вчитель зовсім і не повинен зацікавлювати учнів роботою, що він повинен насильно примушувати їх займатися нудною для них справою. При цьому вони посилаються на Макаренка, приписуючи йому подібні погляди на інтерес.

Це невірно. Макаренко бореться проти зведення інтересу до цікавості, до „інтересності“, проти заміни серйозної праці легкою грою. Він правильно доводить, що треба навчити дітей займатися також і важкою і нібито нудною роботою, якщо ця робота потрібна в інтересах колективу.

Вважаючи необхідним спонукувати дітей до занять важкою роботою, він вимагав, однак, щоб ця робота не нав'язувалася насильно. Він говорив, що діти повинні розуміти необхідність цієї роботи. У них повинно бути бажання займатися нею; це бажання випливає якщо не прямо з інтересу до неї, то з свідомості наступної радості, яку можуть дати її результати, або з почуття обов'язку. „Борючись з лінощами, — говорить він, — треба боротися і з іншими хибами. Є діти, які охоче виконують яку завгодно роботу, але роблять її без захоплення, без інтересу, без думки, без радості. Вони працюють тільки тому, що хочуть уникнути неприємностей, щоб позбутися докорів і т. ін. Така робота часто дуже нагадує зусилля робочого коня... В радянській державі не можна виховувати таку кінську роботу, бо у цих людей нема моральної вимоги ні до своєї роботи, ні до роботи інших людей“ [3].

Макаренко вимагає, щоб в радянській школі і в радянській сім'ї привчали дітей до творчої праці. „В радянській країні кожна праця має бути працею творчою... Навчити творчій праці — особливе завдання вихователя“. Але творчою працею не може бути праця нав'язана, праця, виконувана з примусу, без усякого інтересу, без розуміння її необхідності. „Творча праця можлива тільки тоді, коли людина ста-

---

[1] Макаренко, Педагогическая поэма, стр. 543—544.
[2] Макаренко, Дисциплина („Учительская газета“ від 20/IX 1940 р.).
[3] Макаренко, Воспитание в труде („Учительская газета“ від 15/IX 1940 р.).

виться до роботи з любов'ю, коли вона свідомо бачить у ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця стає для неї основною формою прояву особистості і таланту".

Завдання вихователя і полягає в тому, щоб створити у дітей таке ставлення до праці. Це і значить зацікавити дітей роботою.

Проти такого ставлення Макаренко не заперечує. Навпаки, він вважає це важливою умовою виховання любовного ставлення до праці. І він дає в своєму досвіді прекрасну методику такого зацікавлення дітей роботою.

Одним з важливих заходів дисциплінування дітей і зацікавлення їх роботою в системі Макаренка є переконання. Будучи ворогом надмірних міркувань і базікань, Макаренко дуже високо цінить змістовне, міцно сказане переконливе й тепле слово вчителя, як засіб виховного впливу. На запитання, що зробив би він, якби йому довелося приступити до роботи в школі з поганою дисципліною, Макаренко відповів так:

„Я почав би з хороших загальних зборів, де б від душі, в лоб сказав дітям, поперше, чого я від них хочу, подруге, чого я від них вимагаю, і потретє, — я б їм змалював, що у них буде через два роки. Я переконаний, що добре сказане дітям ділове, міцне слово має величезне значення. І можливо у нас тому так багато помилок в організаційних формах, що ми ще говорити часто з дітьми по-справжньому не вміємо, а треба вміти сказати так, щоб вони у вашому слові відчули вашу волю, вашу культуру, вашу особу. Цьому треба вчитися". Праці Макаренка щодо цього являють особливо велику цінність. У нього треба вчитися, як говорити з дітьми, як впливати на них словом, як проводити з ними виховну бесіду. Багато виховних бесід, надрукованих у „Педагогічній поемі", в „Прапорах на баштах" і в „Книзі для батьків" являють собою справжні шедеври педагогічної майстерності. В них гармонічно сполучається вплив на ум з безпосереднім впливом на емоції, звернення до почуття обов'язку з впливом на самолюбство, гнівне засудження поганих вчинків з розгортанням перспективи завтрішньої радості, спартанська стриманість з підкоряючою переконливістю, сувора вимогливість з глибоко людською чуйністю, суворість слів з теплотою почуття.

Макаренко не обмежує засобів виховного впливу переконанням. Він визнає разом з тим правомірність і навіть необхідність застосування засобів примусу і покарання для захисту колективу від розкладаючого впливу окремих індивідів, для виправляння звихнутих характерів, для виховання твердої волі і почуття обов'язку.

Покарання в системі Макаренка мали насамперед своєю метою підтримання й оберігання дисципліни. Макаренко внушав своїм вихованцям, що дисципліна має бути найкращою, досконалою, залізною, і тому вона повинна досягатися і підтримуватися всіма засобами, які є в розпорядженні вихователя і колективу. Всяке порушення дисципліни або намагання її підірвати повинні негайно викликати жорстоку відсіч винуватцеві.

В колонії ім. Першого травня („Прапори на баштах") був випадок легковажного ставлення групи вихованців до постанов керівних органів. Не зважаючи на те, що порушники мали при цьому досить добрі наміри, вони дістали жорстоку нагінку від колективу і від завідувача. Завідувач звернувся до колективу з такими словами:

— Біда в тому, що колоністи починають жартувати з дисципліною. Дисципліна, вони думають, це така весела гра: хочу — граю, хочу — не граю... Скажіть, будь ласка, товариші колоністи, чи можна жартувати з токарним верстатом?

Хтось вигукнув:

— Ого!

— Не можна жартувати! Не можна замість деталей ніс або руку

підкласти під різець. Значить, не можна. А нехай з машинного скажуть: можна жартувати з стрічковою пилкою або циркуляркою? Або з шипорізом, на якому працює Руслан Горохов? Руслане, як на твою думку?

— Хороші жарти: чотири тисячі обертів шпінделя.

— Не можна. А з дисципліною, значить, можна? Помилка! Дисципліна у нас має бути залізна, серйозна, сталінська. Згодні з цим?..

— Дисципліна потрібна нашій країні тому, що у нас світова героїчна боротьба, тому, що ми оточені ворогами, нам доведеться битися, обов'язково доведеться. Ви повинні вийти з колонії загартованими людьми, які знають, як треба дорожити своєю дисципліною...

Всякі намагання підривати дисципліну Макаренко негайно припиняв. Для припинення найменших намагань порушити дисципліну, особливо дій, спрямованих проти колективу, або хуліганських вчинків він вважав усі заходи хорошими, бо вихованці не могли не знати й не розуміти, що їх дії приведуть, і не можуть не привести, до сумних для них наслідків.

Ігор Чернявін запізнився до сніданку. Між ним і черговою відбулася така розмова:

— Чого ти в їдальню прийшов?

— З вашого дозволу... їсти.

— Їсти? Хіба тобі не пояснили? Запізнитися можна не більш як на п'ять хвилин. Роздача закінчена двадцять хвилин тому. Їдальня готується для другої зміни. Тобі пояснили?

Ігор обурився:

— Дозвольте, виходить так, що ви мене позбавляєте сніданку!

— Ось який ти дивак! Ти сам себе залишив без сніданку. Чому ти не прийшов?

Ігор вважав спочатку, що позбавлення його сніданку є порушенням законів радянської влади, і він навіть хотів оскаржити ці дії чергової десь перед якоюсь вищою владою. Однак він дуже швидко зрозумів розважність і необхідність дій чергової з точки зору інтересів усього колективу і його власних інтересів. І він перейнявся свідомістю, що застосування подібних заходів для підтримання дисципліни аж ніяк не виходить з чийогось бажання зробити йому зло, що це зло він сам собі зробив. Це і є найважливішою особливістю заходів припинення. Єдина їх мета — не допустити вчинитися злу, а ніяк не спричинити зло, біль або неприємність порушникові. І якщо йому все таки біль завдається, то він нікого в цьому обвинувачувати не може, крім самого себе.

Коли хтонебудь з вихованців робив якийсь вчинок, Макаренко, як правило, ніколи не допускав, щоб цей вчинок залишався без покарання. У виховних закладах Макаренка існувала ціла система покарань: обговорення вчинку на загальних зборах або на засіданні ради командирів (виведення на середину), догана перед строєм, додаткові наряди на роботу, позбавлення звання колоніста на певний час, бойкот, арешт (звичайно в кабінеті завідувача) і, нарешті, виключення з колонії. Макаренко підкреслює, що всі ці покарання впливають ефективно тільки в умовах добре налагодженого колективного життя, коли вони підтримуються громадською думкою і авторитетом усього колективу. В противному разі позитивний ефект покарань значно знижується, а іноді стає навіть і негативним.

В Куряжській колонії Макаренко тому не поспішав удаватися до покарань. „Взятися за зовнішні дисциплінарні заходи,— говорить він,— які так виразно і гарно впливають у колективі, що склався, було небезпечно. Порушників було дуже багато, вовтузитися з ними було справою складною, яка потребує багато часу, і неефективною, бо всякий

захід стягнення тільки тоді має корисну дію, коли він виштовхує людину з загальних рядів і підтримується безперечним приговором громадської думки"[1].

Нема також ніякого сумніву в тому, що в нормальних умовах шкільної роботи покарання, що застосовувалися в колонії ім. Горького, здебільшого непридатні В нормальних умовах не може бути такої прямолінійності і простоти відношень, як у колонії для правопорушників і безпритульних. Тут потрібно значно більше гнучкості, більше такту, більше обережності і передбачливості. Макаренко так визначає особливості роботи з правопорушниками порівняно з роботою в нормальних умовах: „Я прийшов до тези, що її визнаю і зараз, якою б парадоксальною вона не здавалася. Нормальні діти або діти, приведені до нормального стану, є найбільш важким об'єктом виховання. У них тонші натури, складніші запити, глибша культура, різноманітніші відносини. Вони вимагають від нас не широких розмахів волі і не емоції, яка б'є у вічі, а найскладнішої тактики".

Працюючи в колонії для правопорушників, Макаренко одверто визнавав, що він не вміє виховувати без покарань. Але в нормальних умовах виховання в сім'ї Макаренко вважав можливим і бажаним виховання без покарань. „Якщо режим розвивається правильно з самого початку, — писав він, — якщо батьки уважно стежать за його розвитком, покарання не будуть потрібні. В хорошій сім'ї покарань ніколи не буває, а це найправильніший шлях сімейного виховання".

Макаренко рекомендував по змозі утримуватися від покарань навіть у таких сім'ях, де помилки виховання в минулому привели до занедбаності дитини, де доводиться вже займатися не вихованням, а перевихованням. Макаренко багато разів підкреслює ту думку, що покарання вимагають від вихователя особливо великого вміння і обережності, і тому іноді буває легшим шлях повільного і терплячого виправлення дитини з допомогою наполегливого налагоджування режиму, ніж шлях покарань.

Покарання зовсім неприпустимі, на думку Макаренка, як засіб привчання дітей до праці. Якщо дитина лінива, не хоче працювати, відмовляється виконати трудове завдання, її треба примушувати до роботи, але цей примус має здійснюватися не покаранням, а тільки вимогливістю і наполегливістю. „Примус, — говорить Макаренко, — може бути різний, від простого повторення доручення до повторення різкого й вимогливого. В усякому разі ніколи не треба вдаватися до фізичного примусу, бо він найменше дає користі і викликає у дитини огиду до трудового завдання".

Привчати до праці треба не насильним нав'язуванням її або обіцянкою нагороди, а збудженням почуття обов'язку і усвідомлення радості, що її дає сумлінне виконання трудового завдання.

„Ми рішуче не рекомендуємо, — говорить Макаренко, — застосовувати в галузі праці будьяке заохочення або кару. Трудове завдання і його розв'язання повинні самі по собі давати дитині таке задоволення, щоб вона зазнавала радості. Тим більш не треба дитину карати за погану роботу або за роботу не виконану. Найважливіше в цьому випадку — добитися того, щоб робота була все таки виконана".

Наполегливо добиваючись виконання вихованцем трудового завдання, вихователь, кінець-кінцем, досягне важливої мети трудового виховання: розуміння вихованцем необхідності праці на загальну користь і відчуття радості від такої праці. „В міру розвитку дитини, — пише він, — навіть найнеприємніша робота даватиме їй радість, якщо громадська цінність роботи буде для неї очевидна".

---

[1] Макаренко, Педагогическая поэма, стр. 542.

Особливо різко виступає Макаренко проти застосування фізичних кар. В бичуючих і схвильованих словах, звернених до батьків, Макаренко показує все варварство, всю безглуздість, всю шкоду цього „методу" виховання.

Величезну роль у справі виховання досконалої, твердої і свідомої дисципліни відіграє авторитет вихователя. Якщо вихователь внушає своїм вихованцям повагу і любов, всі застосовувані ним заходи впливу (приклад, роз'яснення, заохочення і стягнення) набувають особливо великої дійової сили. Докірливий погляд учителя, який користується авторитетом, впливає виразніше, ніж ціла злива зауважень, докорів, доган і погроз з уст учителя неавторитетного.

Деякі вихователі намагаються створити собі авторитет штучними засобами. В статті „Батьківський авторитет" Макаренко розглядає різні типи неправдивого авторитету, що заснований на штучних принципах і прагне створити послух якими завгодно засобами" [1]. Тут і авторитет придушення, і авторитет віддалі, і авторитет чванства, і авторитет педантизму, і авторитет доброти, і авторитет підкупу і т. ін. Всі ці типи неправдивого авторитету нічого, крім шкоди, не дають.

Справжній авторитет повинен грунтуватися не на штучних принципах, а на якостях особи педагога, на його громадянській, громадській діяльності, на його знанні своєї справи, на його сумлінному ставленні до справи, на його знанні життя дитини, повазі й любові до неї, на його готовності допомогти їй і справедливому ставленні до неї, на його почутті відповідальності за доручену йому справу виховання молодого покоління.

Особливо велике значення для завоювання авторитету має кваліфікація педагога. „Те, що ми називаємо високою кваліфікацією, — говорить Макаренко, — впевнене і чітке знання, вміння, мистецтво, золоті руки, небагатослівність і повна відсутність фрази, постійна готовність до роботи — ось що захоплює дітей у найбільшій мірі.

Ви можете бути з ними сухі до останньої міри, вимогливі до причепливості, ви можете не помічати їх, якщо вони тут у вас під рукою, можете навіть байдуже ставитись до їх симпатії, але коли ви відзначаєтесь роботою, знанням, удачею, то спокійно не оглядайтеся: вони всі на вашому боці, і вони не видадуть. Однаково, в чому виявляються всі ваші здібності, однаково, хто ви такий: столяр, агроном, коваль, учитель, машиніст.

І, навпаки, хоч як би ви були ласкаві, цікаві в розмові, добрі і привітні, хоч як би ви були симпатичні в побуті і під час відпочинку, якщо ваша справа супроводиться невдачами і провалами, якщо на кожному кроці видно, що ви своєї справи не знаєте, якщо все у вас закінчується браком або „пшиком", — ніколи ви нічого не заслужите, крім презирства, іноді поблажливого й іронічного, іноді гнівного і нищівно ворожого, іноді набридливо шельмуючого" [2].

Зразком справжнього авторитету є сам Макаренко. Не тільки своїми теоретичними творами, але всім своїм життям і практичною діяльністю, всією своєю привабливою особою Макаренко показує нам, яким повинен бути радянський педагог, щоб заслужити авторитет і повагу з боку радянських дітей, з боку радянської громадськості, щоб якнайкраще розв'язувати великі завдання виховання нових людей, людей нового комуністичного суспільства.

---

[1] Макаренко, О родительском авторитете („Учительская газета" від 9/X 1940 р.).
[2] Макаренко, Педагогическая поэма, стр. 177—178.